

Острозька академія і просвітителі роду Смотрицьких

Важливу роль в історії українських земель епохи Середньовіччя відіграла династія князів Острозьких. Саме вони після розпаду Київської Русі, а пізніше загибелі Галицько-Волинської держави, виступили продовжувачами давньоруських політичних і культурних традицій. Особливо помітною роль Острозьких була в XV-XVI столітті, коли Україна-Русь переживала непрості часи, опинившись у лещатах великих геополітичних потуг – католицької Європи та ісламського Сходу. У цих складних умовах предкам українців було непросто зберегти свою етнічну культуру й конфесійну православну ідентичність. Чимало українців у той час покатоличились, а також «потурчилились», «обусурманились». І в тому, що вони все таки змогли зберегтися як етнос зі своєю специфічною культурою, в тому числі й релігійною, є чимала заслуга князів Острозьких [4, с. 263].

Найвидатнішим представником роду князів Острозьких був Василь-Костянтин. Його діяльність високо оцінив Іван Огієнко у своїй монографії «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця», яку було видано 1958 року у Вінніпезі (Канада). Огієнко називає князя «найбільшим сином України», «міцним і сміливим оборонцем, всежиттєвим опікуном і оборонцем Української православної Церкви проти її запеклих ворогів»[4, с. 264].

Василь-Костянтин Острозький народився в 1526 році. Мати його княжна Олександра Семенівна Слуцька із роду князів Омельковичів. Батько його Костянтин Олександрович Острозький, як вважають дослідники, із роду київського князя Володимира. Костянтин Іванович належав до найбільш видатних полководців і політичних діячів свого часу.

Ставши повнолітнім, Василь Острозький вирішив взяти ім'я свого батька. Офіційно в різних документах він називає себе Костянтином. В 1550 році 20-ти річний князь отримує дві значні посади – володимирського старости і маршалка землі волинської. Посада маршалка вважалася дуже важливою. Маршалок очолював з'їзди волинської шляхти та входив до великокнязівської ради. Очолюючи цей уряд, він обороняє українські землі від набігу татар. Завдяки організаторським здібностям на волинських землях було відносно спокійно і спостерігався помітний рух у розвитку господарського життя. Князь зосередив у своїх руках значні матеріальні ресурси, частина яких була використана на культурні потреби. Князь Острозький був найбагатшою людиною Речі Посполитої. В його князівство входило 40 замків, 100 міст і містечок та 1300 сіл. Маючи достатньо

фінансових засобів, він зміг заснувати ряд культурних проєктів, а саме Острозьку Академію (1576), видання Острозької Біблії (1581), створення в Острозі Кириличної друкарні, яка випустила близько 20 видань, формування культурного осередку в Дерманському монастирі, академію і друкарню в Старокостянтинові. Без усього цього навіть важко уявити перше українське національно-культурне відродження кінця XVI-XVII століття.

Петро Кралюк у своїй книзі "Шестиднев, або корона дому Острозьких" розповідає про знаного українського письменника, полеміста, культурного та церковного діяча, найосвічену постать свого часу Герасима Даниловича Смотрицького.

Подоляни Смотрицькі, а саме Герасим Данилович та його сини Стефан і Максим тісно пов'язані із історією Острога і Острозької академії. Походить Герасим Данилович з містечка Смотрича на Поділлі (тепер селище Смотрич Дунаєвецького району Хмельницької області), від назви якого і успадкував своє прізвище. На той час містечко було розвинутим господарським та військовим адміністративним центром [7, с.111]. В 1448 році, одним із першим на Поділлі, Смотрич одержав Магдебурзьке право. Батько майбутнього просвітителя, дяк Данило, як свідчать архівні документи, був досить освіченою людиною. У рукописному збірнику XVI століття, який зберігається у науковій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна міста Санкт-Петербургу, значиться: "Писав дяк Данило у граді Смотрич". У Києві було знайдено ще один рукопис "дяка Данила" переписаний "многогрішним Герасимом" [6, с. 5].

Герасим одержав ґрунтовну початкову освіту від батька. Про його подальше навчання точиться і досі полеміка. Одні дослідники, посилаючись на передмову до Острозької Біблії (тут він зазначав, що училища не бачив), вважають, що він ніде не вчився. Інші заперечують, виставляючи при цьому досить вагомий аргумент: як при домашній освіті міг Герасим Данилович Острозький бути ректором Острозької академії, виправляти Біблію, написати ряд літературних творів. Можливо, він учився на Заході, але про це не збереглося слідів. Має місце ще одна, найбільш вірогідна гіпотеза, що Герасим навчався в Кам'янецькій школі. Вона тоді була освітнім закладом підвищеного типу, вивчали там, крім інших предметів, граматику, риторику та філософію. Мабуть, Герасим Смотрицький був одним з кращих учнів і тому його 1576 року було запрошено на посаду міського писаря, яку за свідченням його сина Мелетія, він обіймав "за трьох старост" [7, с. 112]. Невідомо, яку культурно-просвітницьку та громадську роботу вів Герасим, але чимось запримітився відомому магнату, палкому прихильнику української культури і православ'я князю Василю-Костянтину Острозькому.

Пам'ять про князя, як засновника свого міста, свято бережуть жителі Старокостянтинова (1561 р.). 29 червня 1991 року на честь 430-річчя міста було встановлено портик із бюстом князя Острозького із словами вдячності йому за добродіяння [6, с. 6].

У 1576 році Г. Д. Смотрицького запросив князь Костянтин до Острога, де став одним із провідних діячів вченого острозького гуртка, а з 1580 року – першим ректором Острозької академії. Є відомості про те, що Герасим Смотрицький був підскарбієм князя Василя-Костянтина Острозького. Взагалі, князь вельми шанував освіченість і розум ученого, навіть подарував йому два села – Баклаївку та Борисівку. Про вченість полеміста може слугувати і той факт, що його авторство підкреслюється в тексті другої передмови до Острозької Біблії. Те, що Герасиму Смотрицькому доручили таку відповідальну роботу, засвідчує провідну роль визначного українського освітнього діяча у редакційній групі [9, с. 95].

Острозька академія збирала у своїх стінах видатних вчених, була поширювачем знань і культури. Герасим Данилович ставши ректором, швидко опанував справою, завдяки душевній щирості і привабливості, згуртував навколо себе викладачів і зробився центральною фігурою гуртка вчених. Сподвижниками і однодумцями нового керівника академії стали Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, польський математик Ян Лятос, чех Павло Палерус, греки Кирило Лукарис, Никифор Кантакузін та інші. Під началом Герасима Даниловича Академія поширила свої зв'язки на Копенгаген, Дрезден, Люблін, Лейпціг, Вітенберг, Краків, Базель, поповнила книгозбірню як придбаними фоліантами, так і виданими у власній друкарні «Книжкою собрания вещей нужных», «Книгою Нового Заповіту», «Азбукою». Особливе місце зайняла «Біблія» (1581), над виданням якої працював ректор академії з членами гуртка та друкар Іван Федоров. Смотрицький виконав найвідповідальнішу роботу: звірив тексти біблійних книг, увів нові розділи, перекладені з грецької, латинської і чеської мов, написав для Біблії передмову, яку закінчив віршованою присвятою Василю-Костянтину Острозькому. Нерівноскладовим віршем автор віддав належне заслугам князя:

Владімір бо свій народ крещенієм просветил,
Костянтин же благоразумія писаниєм освятил [6, с. 8].

Цінність Біблії не тільки в священних текстах, гарному поліграфічному і художньому оформленні, а й у впливі на розвиток освіти, бо використовувалась тоді як підручник на культурний розвій. Вміщення світських текстів – передмови і посвяти – порушувало церковні видавничі канони, надавало Біблії характеру релігійно-публіцистичного твору. А церковно-слов'янська мова засвідчила давність і наступність україн-

ських культурних традицій. Все це загалом робило її символом величі загальнослов'янської культури.

У цей період виходять ряд поетичних і прозових творів, написаних Герасимом Даниловичем. До нас дійшли "Ключ царства небесного" та "Календар римський новий". Власне, обидва ці полемічні трактати, присвята князю Костянтину Острозькому та звернення автора до народу об'єднанні однією книгою "Ключ царства небесного", виданого в Острозькій друкарні 1587 року. "Ключ царства небесного" справедлива вважається одним із перших творів української полемічної літератури. Саме з цієї книжки починається українська антикатолицька публіцистика. Присвята писана не для похвал наступнику Костянтина. Автор нагадує походження Острозьких від князя Володимира, малює картину національно-релігійних хитань православної шляхти, щоб підживити національно-релігійні почуття князя Острозького, зробити його опорою антикатолицьких сил.

У статті "До народов руських короткая, а пильная предмовка", Смотрицький виступав проти захисників католицизму, зокрема, львівського єзуїта Б. Гербеста, автора брошури "Виводи віри римського костела", що містила грубі випадки проти православ'я. Він звинувачує не тільки українську феодальну знать, котра ополячувалася й окатоличувалася, а обурюється й окремими православними отцями і владиками, що погрузили в духовній убогості, бездарності, аморальності. Він нагадує їм патріотичні традиції українського народу [7, с. 113].

У трактаті "Ключ царства небесного і наше християнское духовное власти нерешимый узел" Герасим Данилович розвінчує ідею божественного походження папської влади, засуджує експансіоніську політику Ватикану. В останній частині книжки, у трактаті "Календар римський новий", з притаманним гумором і цілеспрямованим набором художніх засобів, автор піддає нищівній критиці календарну реформу, запроваджену 5 жовтня 1582 року папою Григорієм XIII. Новий григоріанський календар, введений польським королем Стефаном Баторієм на території Речі Посполитої і серед православних, став знаряддям дальшого окатоличення українців і білорусів, виявом насильства папи до України.

Логічно і переконливо письменник показує, яку шкоду і кривду приніс новий календар: "Пан ему кажет у дни святые, богу ко чти и хвале ведле звичаю церковнаго давно належачно робити. Боится и бога, боится и пана, мусит болшого опустити, а меншому служити... Панское теж свято придет, рад бы бедный убозтво свое работою подмог, боится пана, мусит лишити. А часом за теми бедами не только панского нового свята не памятает, але и своего старого забывает, в чем и богу и пану не пра бывает... Мусит нариканием, вздыханием и слезами часто беду свою нагорожати" [9, с. 33].

Книга Герасима Смотрицького була дошкульним ударом по ватиканській ідеології, сприяла активізації антикатолицького руху на Україні. Над острозькою академією згущувалися хмари. Після смерті Василя-Костянтина Острозького, під тиском єзуїтів 82 році існування академію було закрито. Досі не встановлено, як завершилася науково-педагогічна діяльність Герасима Даниловича, невідома навіть точна дата його кончини. Дослідники припускають, що датою його смерті можна вважати 1594 рік, коли ректором Острозької академії став Кирило Лукарис.

У пом'янику Межигірського монастиря згадується тридцять імен з роду Смотрицьких. Безумовно, кожне ім'я залишало свій слід у житті. Але в історію ввійшли дяк Данило, ректор Острозької академії Герасим Данилович із синами Стефаном і Максимом. Старший син Стефан – після закінчення академії, секретар князя Василя-Костянтина Острозького, переписувач книжок, священнослужитель Успенської церкви.

Менший Максим увійшов до історій як Мелетій – архієпископ Полоцький, настоятель Дерманського монастиря, письменник-полеміст, вчений-філолог, автор "Граматики слов'янської". Майже всі біографії сходяться на тому, що Мелетій народився в спадковому маєтку батьку у Смотричі. Дослідники вважають датою народження 1578 рік.

Вчителями Максима були батько та грек Кирило Лукарис, який після смерті Герасима Даниловича деякий час очолював Острозьку академію, а з 1612 року – константинопольський патріарх. Максим продовжував навчання у Віленській єзуїтській академії. Після її закінчення приймає пропозицію князя Соломирецького, переїздить в Богданом подорожує, слухає лекції в Лейпцігському, Віттенберзькому та Нюрберзькому університеті. Вочевидь за кордоном отримав ступінь доктора медицини.

1608 року, повернувшись у Вільно, включається в національно-релігійну боротьбу, видає анонімний трактат «Відповідь» та великий полемічний твір «Тренос» (Плач), який нараховував 436 сторінок. «Тренос» – найвидатніший літературний твір Максима Смотрицького, написаний у формі «Плачу» православної церкви, зверненого до тих, хто її покинув, перейшов у католицизм або прийняв унію. Критика католицької ієрархії, зображення важкого становища переслідуваного населення України та Білорусії, заклик до боротьби за свої права не залишилися непоміченими. Король Сигізмунд III 1610 року заборонив продавати і купувати книгу, наказав відібрані екземпляри спалити, видавців та автора Теофіла Остролога (псевдонім Максима) заарештувати. Максим Смотрицький ввійшов на Україну і так врятувався від арешту. Можливо, що він певний час викладав в Острозі, надалі був одним з перших ректорів Київської братської школи. Досить різна, погрозлива критика «Треноса» змусила письменни-

ка-полеміста припинити свою діяльність. Протягом десяти років він не написав жодного твору. В 1617 році він повертається у Вільно (м. Вільнюс), поселяється у стародухівському братському монастирі, приймає постриження в ченці під іменем Мелетія, викладав у віленській братській школі, працює над укладенням слов'янської граматики. Появу граматики обумовили не тільки філологічні уподобання автора чи шкільні потреби, а й причини ідейно-політичного характеру. У той час на Заході потреби науки й культури задовольняла латинська мова, в Речі Посполитій – польська. На Україні і Білорусії подібні функції мала виконувати церковно-слов'янська або слов'яно-руська мова. Але вона була в занедбаному стані, майже ніхто її не вивчав і мало хто знав. Мова – то фундамент народності, нації, засіб боротьби проти засилля католицизму, утисків українського народу. Тому Мелетій Смотрицький поставив за мету створити справжню граматику [6, с. 15].

У Стародухівському братському монастирі Мелетій Смотрицький приступив до написання найголовнішої своєї праці, фундаментальної роботи "Граматики Словенския правильное синтагма", яка поставила автора в ряд славетних світових імен.

Мелетій Смотрицький уклав свою "Граматику" всього за один рік. Його праця відкрила цілу епоху в мовознавстві. За відправну точку було взято граматики класичних мов – грецької, латинської. Вчення про мову поділив на чотири частини: орфографію, етимологію, синтаксис і просодію. На початку Мелетій помістив звернення "Учителям шкіл", у якому кликав сіяти в школах, у народі знання слов'янської, прищеплювати навички правильної вимови. Граматика здобула собі довге життя. В 1648, 1721 роках перевидавалася в Росії. Увесь слов'янський світ навчався по граматиці Мелетія. Через століття багько науки російської М. В. Ломоносов назвав "Граматику" воротами своєї вченості.

В 1620-1621 роках в Росії, на Україні та Білорусії перебував з високими повноваженнями константинопольського патріарха єрусалимський патріарх Феофан. На цей час всі єпископські катедри було занято уніатами. Православне духовенство просило його висвятити православних ієрархів. Феофан погодився прийняти кандидатів. Пізньої ночі при затемнених вікнах і без голосного церковного співу під охороною козаків у Києвобратській церкві відбулося посвячення нових владик. Київським митрополитом став ігумен Києво-Печерського монастиря Іов Борецький. Мелетія Смотрицького було висвячено на архієпископа полоцького, вітебського і мсти славського. Було висвячено ще п'ять єпископів на вакантні єпархії [5, с. 19].

У Вільно православні розпочали збір коштів на пошиття архієпископського облачення, оздобленого золотом і сріблом.

Уніатська верхівка при підтримці польського короля по приїзду нового єпископа на місце не визнала висвячення законним. Проти Мелетія Смотрицького було сфабриковано духовну судову справу. Він кілька разів не з'являвся на суд, чим викликав проти себе ще більшу опозицію. Мелетій знову береться за перо, пише нові твори (всього він написав понад двадцять творів). Вступає в полеміку, в якій відстоює однакові права православної церкви з уніатською, виступає захисником національної особи. Правда, вже тоді в деяких творах проглядалися нестійкість позицій, ідея об'єднання католицькою церквою людей різного віросповідання. Ці хибні погляди ще більше проявилися після його дворічної подорожі на Схід, під час якої він відвідав «святі місця». В 1627 році, перебуваючи в стані душевної депресії, офіційно прилучається до унії. Пише свій твір «Апологія», в якому намагається обґрунтувати і виправдати зраду вірі, різко критикує православних полемістів, в тому числі автора «Треноса», тобто себе.

Його «Апологія» була вороже зустрінута православною громадськістю. Мелетія Смотрицького запрошують до Києва. На спеціальному соборі, куди з'їхалися всі представники вищого православного духовенства, книгу Смотрицького «Апологія» було піддано анафемі, спалено. Автора змусили зректися унії і заборонили виїжджати з Києва. Мелетій Смотрицький таємно залишає місто і відмовляється від зречення. Останні роки він вів аскетичний спосіб життя, виснажував себе постами, не зважав на хворобу, що підточувала його здоров'я. помер Мелетій Смотрицький 9 січня 1634 року в Дерманському уніатському монастирі, будучи його ігуменом. Похований у монастирській церкві. Надгробок Мелетія Смотрицького гласить: «Я багато помилявся. Але бог мені простить».

Мала Батьківщина родини Смотрицьких містечко Смотрич. Творче сподвижництво династії просвітителів Смотрицьких з вдячністю завше зберігатиметься у пам'яті народній. Смотрицька загальноосвітня школа I-III ступенів носить ім'я Мелетія Смотрицького. В школі йому відкрито музей. Розпорядженням обласної державної адміністрації від 9 листопада 1993 року засновано премію імені Мелетія Смотрицького, якою відзначаються сподвижники бібліотечної справи краю.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990.
2. Історія міст і сіл Української РСР. – Т. 26. – Хмельницька область. – К., 1971.
3. Кирпичников А. Мелетий Смотрицкий. – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 37. – 1896.
4. Кралюк П. Шестиднев або корона дому Острозьких. – К., 2010.
5. Прокопчук В. С., Прокопчук Т. К. "Я спасіння шукав для народу". – Кам'янець-Подільський, 2008.

6. Просвітителі з Поділля. – Дунаївці, 1992.
7. Подільської землі сини. – Хмельницький, 1993.
8. Скорський М. Від Дністра до Горині (літературно-мистецька карта Поділля). – Жовтень. – 1972. – № 8.
9. Смотрицький Г. Ключ царства небесного. – Житомир, 2005.
10. Смотрицький Герасим Данилович. – УРЕ. – Т. 10. – К., 1983.

Портрет Мелетія Смотрицького.
Невідомий художник кінець XVIII ст.